

**Epitome : International Journal
of Multidisciplinary Research**

ISSN : 2395-6968

**Sant Vangmayatil Pach Sant Kavinchya Nivdak
Abhangatil Bhasha Saundarya**

Dr. Narendra Pakhare

Assistant Professor,
Dept. of Marathi
Late Chhaganlal Muljibhai Kadhi Arts Mahavidyalaya,
Achalpur Camp, Dist. Amravati
Email - narendrapakhare01@gmail.com

संत वाङ्मयातील पाच संत कवींच्या निवडक अभंगातील भाषासौंदर्य

प्रा. डॉ. नरेंद्र ज. पाखरे

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग

स्व. छगनलाल मुलजीभाई कडी कला

महाविद्यालय, अचलपूर कॅम्प, जि. अमरावती

भ्रमणध्वनी : ९७६७८१३७१३

Email - narendrapakhare01@gmail.com

‘बुडती हे जन न देखावे डोळा’ या कळवळ्याने लोकांच्या मनावर राज्य करणारे संत हे महानुभव आणि विचारानुभव लोकमाध्यमातून अभिव्यक्त होत राहिले. संतांनी रचलेले वाङ्मय म्हणजे ‘संतवाङ्मय’ या या संज्ञेऐवजी संतविरचित वाङ्मय आणि संतसंवादी वाङ्मय या सर्वच वाङ्मय राशीला ‘संतसाहित्य’ म्हणून संबोधले जाते. संत साहित्याचे अभ्यासक रा. चिं. ढेरे यांचे मत विचारात घेतल्यास, त्याचप्रमाणे “‘संतसाहित्य’ या संज्ञेची सर्वकक्षा ही संत संस्कृतीच्या अर्थकक्षेची समरूप मानली आहे. संतांच्या आकांक्षा, त्यांच्या श्रद्धा, त्यांचे आचार-विचार, त्यांचे दैवते, त्यांच्या उक्ती, त्यांच्या कृती, त्यांच्याविषयीच्या प्रभाव-प्रतिक्रिया या सर्व बाबींचा समावेश मी ‘संतसाहित्यात’ केला आहे.” मराठी संतसाहित्याच्या इतिहासाची पाच दशके संत कवींनी गाजवली आहेत. संत, पंत आणि तंत या विविध ग्रंथकारांपैकी संत आणि संतपरंपरेतील ग्रंथकार हे विपुल संख्येने आणि प्रचंड प्रभावाने महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास गाजत राहिले. मराठी लोकसंस्कृतीवर मराठी संतांच्या उपदेशाचा विशेष प्रभाव आहे. संतांना लोकोद्धाराची अत्यंत तळमळ असल्यामुळे त्यांनी लोकजीवनाच्या सर्व स्तरांचे बारकाईने निरीक्षण केले होते. संतांची दृष्टी जर प्राधान्याने

परमार्थिक असली तरी जनसामान्यांची दुःखेही त्यांनी सहानुभूतीने न्याहाळण्याचा प्रयत्न केला. आपले विचार समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचावेत, असा संतांचा आग्रह होता. त्रैवर्णिकांना ज्ञानापासून वंचित करणाऱ्या संस्कृत भाषेला दूर सारून आणि तिच्यातील सत्वांश स्वीकारून देशी भाषांतून आपले विचार मांडण्याची बंडखोरी संत चळवळीमध्ये दिसून येते. संतांनी देशी भाषेतून विचार प्रकटन सुरू केल्यामुळे आणि नव्या विचारयज्ञात सहभागी होण्याची हाक सर्वांना दिल्यामुळे संत आणि लोक यांचा मनोमिलाफ घडून आला. संतांनी आपले लोकमंगलकारी विचार केवळ देशी भाषांत मांडण्याचे क्रांतिकारकत्व दाखविले; एवढेच नाही तर लोकसंस्कृतीमध्ये अध्यात्म भरावयास सुरुवात केली. संत वाङ्मयातील पाच संत कवींचा म्हणजे संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम आणि संत रामदास यांच्या काही निवडक अभंगांच्या आधारे भाषा सौंदर्याचा थोडक्यात वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

बाराव्या शतकात महानुभावीय गद्यग्रंथ 'विवेकसिंधू' आणि 'ज्ञानेश्वरी' सारखे काव्यसंग्रह निर्माण झाले आहेत. मराठी साहित्य लेखनामध्ये संत साहित्याने मोलाची भर घातलेली दिसून येते. संत ज्ञानेश्वर हे संतकवी आहेत. तसेच महानुभाव पंथाचे संस्थापक स्वामी चक्रधर हे देखील महाराष्ट्राचे संतच नव्हे तर 'आद्यसंत' होत, असे महानुभाव साहित्याचे गाढे अभ्यासक डॉ. वि. भि. कोलते यांचे मत आहे मराठी भाषेसंदर्भात आणि मराठीच्या विकासाबाबत श्री चक्रधर स्वामींचे योगदान अभूतपूर्व असेच आहे. मराठी भाषेला त्यांनी धर्मभाषेच्या सिंहासनावर बसविले. आपल्या अनुयायांना मराठीतूनच लेखन करावे, असा त्यांनी दंडकच घालून दिला होता. त्यांच्यानंतर आचार्य श्री नागदेवाचार्य यांनीही हाच आग्रह पुढे ठेवला. सर्वसामान्य समाजाला मराठीतून वाचन करता

यावे, यासाठी त्यांनी मराठीतून ग्रंथरचना केली. मुकुंदराज यांनीही 'विवेकसिंधू'चे लेखन करित असताना हेच भान ठेवले आहे. संस्कृत भाषेप्रमाणे मराठी भाषेच्या ठिकाणी वेदशास्त्राचे ज्ञान व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य कसे आहे, हे मुकुंदराजांना या ग्रंथाच्या आरंभी पटवून द्यावे लागले. एवढेच नव्हे तर संस्कृत ऐवजी मराठीतून ब्रह्मज्ञान सांगितल्याने ते श्रोत्यांना सहज समजते आणि त्यांना ज्ञानाची प्रत्यक्ष प्रतीतीही येऊ शकते, हा महत्त्वाचा विचारही त्यांनी येथे स्पष्ट केले आहे. श्री चक्रधर स्वामींनीही मराठीत भाषेला धर्माचे उपदेश करण्याचे माध्यम म्हणून जनतेच्या भाषेला उच्च स्थान प्राप्त करून दिले आहे. मराठीत गौरव प्राप्त करून देऊन त्यांनी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली. लीळाचरित्रातून स्वामी चक्रधरांचे तत्त्वज्ञान आलेले असून ते अनेक दृष्टांताद्वारे प्रकट झालेले आहे. त्यामध्ये अनेक कथा असून त्यातील संवादात्मकता, नाट्यात्मकता आणि चित्रमयता असे भाषिक सौंदर्य आलेले आहे. तत्कालीन वऱ्हाडीची अनेक रूपे, लकबी यातून दिसून येतात. त्यातील शब्दसौंदर्य आणि अनुभवसौंदर्य वेगळे करता येणार नाही तर त्यामध्ये एकात्मता दिसून येते.

संत ज्ञानेश्वर :

संत वाङ्मयाच्या निर्मितीमागील प्रेरणा आणि त्याचे प्रयोजन लक्षात घेतल्यास आणि त्या अनुषंगाने विचार केल्यास त्यांच्या भाषेचे खरे स्वरूप आपल्या लक्षात येईल. लोककल्याणासाठी आणि दुःख निवारण्यासाठी गौतम बुद्ध, बसवनाथ, चक्रधर स्वामी, ज्ञानदेवादी लोकसंतांनी देववाणीचा दिमाख मिरवणाऱ्या संस्कृत भाषेला बाजूला ठेवून लोक भाषेचा आग्रह धरला.

‘माझा मराठीची बोलू कौतुके ।

परी अमृता तेही पैजा जिंके

ऐसी अक्षरे रसिके ।

मेळविण ।’ (ज्ञानेश्वरी ६-१४)

संत ज्ञानेश्वरांनी केलेली ही लोकभाषेविषयीची अभिमानपूर्वक प्रतिज्ञा प्रख्यात आहे.

मराठी भाषा विकासाचे विविध स्थित्यंतरे लक्षात घेता बा. र. सुंठणकर यांचे मत विचारात घेतल्यास ते असे म्हणतात की, “महाराष्ट्रातील मूळचे लोक, विसर्जित सैन्यातून स्थायिक झालेले लोक आणि बाहेरून येऊन येथे वसाहत करून राहिलेले लोक अशा विविध जणांच्या मिश्रणाने महाराष्ट्रातील संमिश्र जनसमूह तयार झाला होता. त्यांच्या बोलीभाषांचे व्यवहारात मिश्रण होऊ लागले. पूर्वीच्या महाराष्ट्री आणि प्राकृत भाषांचे राहिलेले अवशेष आणि या विविध बोलीभाषांचे मिश्रण यांच्या संमिश्रणातून येथील मूळच्या लोकांच्या बोलींच्या पायावर जी सामान्य भाषा तयार झाली तीच मराठी भाषा आहे. सर्व बोलीभाषांमध्ये मराठी बोलीला प्रभुत्व प्राप्त झाले आहे आणि बाकीच्या बोली मागे पडल्या किंवा त्या त्या समूहापुरत्या मर्यादित राहिल्या. मराठी बोलीचा विकास होत गेला आणि प्रगल्भ ग्रांथिक भाषेत रूपांतर झाले. त्याचे अत्युच्च फळ ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने प्रगट झाले. मराठी भाषेच्या घडणीमध्ये या विविध बोलीभाषांमधून असंख्य शब्दांचा भरणा होत गेल्यामुळे मराठी ही एक शब्दसंपन्न भाषा झाली आहे. संतकवी, पंतकवी आणि शाहीर यांच्या भाषा प्रभुत्वामागे मराठी भाषेचे हे शब्दसामर्थ्य आहे.”

संत ज्ञानेश्वरांनी जाणीवपूर्वक संस्कृत गीताग्रंथावरील टीका मराठी भाषेतून केली आहे. सर्व उपनिषदांचे सार या ग्रंथात समाविष्ट झालेले आहे. पारंपारिक संस्कृत पांडित्यापेक्षा तर्कशुद्धता त्यांनी मांडली. त्यांच्या भाषेचा आविष्कारही वेगळाच आहे. गीतेचे तत्त्वज्ञान सामान्यांपर्यंत पोहोचविणे हेच त्यांच्यासाठी महत्त्वाचे होते. त्यांनी त्यातील काव्यगुण आत्मसात करून संस्कृतावर मात करणारे कार्यकर्तृत्व मराठीत प्रकट करण्याची प्रेरणा घेतली आणि 'भावार्थदीपिका' लिहिली. याबाबत श. गो. तुळपुळे यांचे मत विचारात घेतल्यास ते म्हणतात की, "ज्ञानेश्वरीच्या वाणीत काव्याची सर्व अंगे पोसली गेली असून तीत रसालंकाराचे किंवा भावना आणि कल्पना यांची ऐक्य साधले आहे. तत्त्वचर्चा आणि कवित्व ही दोन्ही सामान्यतः एकमेकांपासून दूर पण ज्ञानदेवांच्या प्रतिभेचे असामान्यत्व हे की, या दोन्हीची त्यांनी एक मूस करून टाकली, याचा प्रत्यय ज्ञानेश्वरीतून येतो. 'भावार्थदीपिका' ही एक 'संवादरूप' आहे. या संवादातून अर्जुनाने पदोपदी पृच्छाकरून कृष्णाकडून शंकानिरसन करून घेतले. आत्मोन्नती हा त्यामागचा प्रमुख हेतू आहे. अर्थातच या संवादातून तत्त्वज्ञान लोकांपर्यंत त्यांना पोहोचविण्याचे होते. ज्ञानेश्वरी मध्ये प्रतिमा, रूपक आणि दृष्टांताची रेलचेल दिसते. निरंतन आणि निस्सीम श्रद्धेने ते परमेश्वराची उपासना करतात. त्यांची वक्तृत्वपूर्ण भाषाशैली एकामागोमाग प्रतिमांची मालिका घेऊन अवतरते.

तरी अस्तुगीरीच्या उपकंठी |

रिगालीया रविबिंबापाठी |

रश्मि जैसे कितीही | संचारती ||

वर्षाकाठी निच नवी भजतां श्रद्धा दिसे

परि ठाकिलियाही सागरू |

जैसा मागीतली यावा अविवारू |

तिथे गंगाचीये ऐसा पडिभरू |

प्रेम भावा ||

तैसे सर्वादिया सहित |

मज मार्जी सूनी चित्त |

जे राजदिवो न म्हणत उपासनी |

यापरि जे व्यक्त | आपणास मज देत |

तोची मी योगमुक्त |

परम मानी ||

जीवन सर्वस्व अर्पण करून परमेश्वराप्रती विलीन होणे हीच खरी भक्ती. परमेश्वर श्रेष्ठ म्हणता येईल हे त्यांनी वरील सुसंवादी प्रतिमांद्वारे भक्तीचे तत्व स्पष्ट केलेले आहे. प्रतिमांची ही त्यांची भाषा प्रत्ययकारी आहे. भाषेची त्यांनी जणू चित्रे रेखाटलेली आहे. शब्दचित्रांनी त्यांनी संवादामध्ये काव्यचित्रता आणि काव्यमयता प्राप्त करून दिली आहे. ज्ञानेश्वरीत असा शब्दसौंदर्याचा विपुल ठेवा साचलेला आहे. त्यांच्या अभंगातील आलेल्या प्रतिमांचा विचार केल्यास म. वा. धोंड म्हणतात की, 'ज्ञानेश्वरीतील प्रतिमांची व्याप्ती थक्क करून सोडणारी आहे..... चंद्र, सूर्य, तारे, नक्षत्रे इत्यादी अंतरालिक सृष्टी विविध देशांची व प्रवृत्तींची माणसे इत्यादी त्रैलोक्यातील चराचर आले आहेत..... अतींद्रिय वस्तू ऐंद्रिय प्रतिमांच्या कोंदणात जडवून प्रभेबरोबरच वस्तूचेही दर्शन घडविण्याची अद्भुत

किमया ज्ञानेश्वरांनी साधली आहे. ज्ञानेश्वरांच्या अभंगातील प्रतिमा, उपमा, दृष्टांत केवळ त्यांचे शब्द ज्ञान व्यक्त करीत नाहीत तर विषयानुरूप आणि संदर्भानुसार नवीनता देऊन जातात. ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथ हा अध्यात्मशास्त्राचा असून देखील ज्ञानेश्वरांचे प्रतिपादन हे क्लिष्ट नाही. ओजमाधुर्याप्रमाणे त्यांच्या वाणीला प्रसादगुणही लाभलेला आहे. म्हणूनच संत ज्ञानेश्वर हे शब्दप्रभू आहेत, असे म्हटले जाते. ज्ञानेश्वरीतील शब्दकला पाहता संत नामदेवांनी ज्ञानेश्वरी बाबत गौरवोद्गार काढले आहे.

नामा म्हणे श्रेष्ठ ज्ञानदेवी |

एक तरी ओवी अनुभवावी ||

फुगडी, जोहार, वासुदेव, पांगुळ या शीर्षकाखाली संत ज्ञानेश्वरांच्या अभंगांचे वेगळेपण दिसून येते. या अभंगांची भाषा ही नाट्यात्मक भाषा आहे. संत ज्ञानेश्वरांच्या भाषेला काही ठिकाणी नाट्यात्मकता लाभते तर काही ठिकाणी गीतात्मकता लाभलेली आहे. जसे.

‘पांडुरंगकांती दिव्य तेज झळकती

रत्नकिळ फाकंती प्रभा’ किंवा

घनु वाजे घुणघुणा | वारा वाहे रुणझुणा’

यासारख्या विरहिणीतून त्यांच्या मनाची उत्कटता आणि आनंदावस्था दिसून येते. ज्ञानेश्वरांच्या अभंगाची भाषा ही साहित्याची भाषा आहे. त्यातील अर्थ आणि सौंदर्य मनाला गुंतवून टाकणारे आहे. त्यातील नाद, लय मनाला स्पर्शून जाते. अत्यंत समर्पक आणि नेमकी शब्दयोजना या अभिव्यक्तीला सुरूप करते. तसेच परमेश्वराशी एकरूप होणारा अनुभव साकार करताना निळा,

सावळा रंग त्यांच्या अभिव्यक्तीला साज चढवितो. संत ज्ञानेश्वरांच्या अभंगांच्या भाषेची वैशिष्ट्ये वर्णन करावी तेवढी थोडीच आहे. ज्ञानेश्वरी, अमृताकथन, चांगदेव पासष्टी या ग्रंथातून भाषेतील भारदस्तपणा स्पष्ट होतो.

संत नामदेव :

संत नामदेव हे संत ज्ञानेश्वरांच्या समकालीन होते. संत ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयनिर्मिती मागे जो हेतू होता तो हेतू संत नामदेवाचाही होता. 'नाचू कीर्तनाचे रंगी | ज्ञानदीप लावू जगी' ही त्यांची प्रतिज्ञा होती. अर्थातच पांडुरंगाची भक्ती त्यांना समाजाच्या शेवटच्या टोकापर्यंत पोहोचवायची होती. ते बहुजन वर्गातील असल्यामुळे त्यांच्या अभंगाची भाषाही जनसामान्यांची भाषा होती. त्यांच्या भाषेतील माधुर्यआणि जिह्वाळा विलक्षण आहे. डॉ. यू. म. पठाण यांचे मत विचारण्यात घेतल्यास ते असे म्हणतात की, "संतांनीही जनसामान्यांशी हृदयसंवाद करण्यासाठी लोकवाणीच माध्यम स्वीकारली. यामुळेच ते अभिजनांच्या सीमित परिघान न राहता सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनालाही व्यापून गेलं." याच कारणाने संतसाहित्य त्यांचे उद्दिष्टे साधू शकले आहे. पुढे ते म्हणतात की, "जनसामान्यांशी संवाद साधण्याचे यादवकालीन मराठी बोली भाषेचं हे अस्सल, देशीवार माध्यम नामदेवांच्या कीर्तनाच्या यशस्वीतेचा एक महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ होय. त्यांनी सहज, सोप्या बोलीतून कीर्तन परंपरा पुढे नेली. त्यामुळे लोक भक्तीमार्गाकडे वळते झाले. त्यांच्याप्रमाणे संत सावता माळी, संत सेना न्हावी, संत चोखामेळा, संत गोरा कुंभार, संत नरहरी हे सगळे अभंग रचना करू लागले. भक्तीप्रांतात वर्णवर्णांचे बंधन नाही, हे आश्वासन त्यांना या भाषेने दिले. याच भाषेने

यादवकालीन महाराष्ट्रात संत नामदेवांच्या कीर्तनाचे अपूर्व स्वागत केले. 'नामयाची वाणी, अमृताची खाणी' असे म्हटले जाते. त्यांच्या अभंगांच्या भाषेचा आणि शब्दांचा तसेच त्यांच्या अभिव्यक्तीचा गोडवा अलौकिक असाच आहे.

'विठ्ठलचि घ्यावो, विठ्ठलचि गावो

विठ्ठलचि पाहो, सर्वांभूती !'

अशी त्यांची व्यापक भूमिका होती. त्यांच्या अभंगातील कोमल आणि मृदू भाषेमुळे त्यांचे तत्त्वज्ञान देशभर पसरले आहे. क. ब. पटवर्धन त्यांच्या कवितेविषयी लिहितात की, "नामदेवांची कविता म्हणजे मराठीतील रोमँटिक कवितेचा पहिला अविष्कार आहे. पाश्चात्य वाङ्मयातील प्रेमविषयक रोमँटिक कवितेपेक्षा ही भक्तिमूलक रोमँटिक कविता परिणामतः श्रेष्ठ दर्जाचीही त्यांना वाटते."

संत वाङ्मयाचे मराठी वाङ्मयाला फार मोठे वरदान लाभलेले आहे. संत नामदेवांच्या आत्मचरित्रातील प्रसंग रेखाटन अप्रतिम आहे. त्यातून त्यांची एक स्वप्नसृष्टी डोळ्यासमोर चितारते. त्यातील विशिष्ट चित्र आणि व्यक्त होणाऱ्या व्यक्तींची मने आपल्यासमोर साकार करण्याचे सामर्थ्य संत नामदेवांच्या आत्मचरित्रात्मक अभंगांना लाभलेले आहे. त्यांच्या अभंगातील प्रत्येक व्यक्तिचित्रण जिवंत वाटतात. जणू ते प्रत्यक्षात बोलतात, भांडतात आणि संवाद करतात. गुरु करण्याविषयी विठ्ठलाने नामदेवास केलेला उपदेश हे सगळे कल्पनारम्य असले तरी आपल्यासमोर हे प्रसंग जिवंतपणे उभे राहते, हेच खरं संत नामदेवांच्या भाषेची किंमत आहे. संत नामदेवांनी रेखाटलेली ही चित्र अस्सल नाट्याचा नमुना म्हणता येईल. ही त्यांची मराठी भाषेला मिळालेली देणगी आहे. संत

नामदेवांच्या आत्मचरित्रात अशी कितीतरी क्षणचित्रे दाखविता येतील. संत नामदेवांच्या अभंगातील काव्यात्मकता वाखाणण्याजोगी आहे. भागवत धर्म आणि संत ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य जनतेच्या अंतःकरणात रुजविण्याचे संत नामदेवांच्या चरित्रांनी अर्थात कथात्मक साहित्याने फार मोठा हातभार लावलेला आहे. गोरोबा कुंभार आणि मुक्ताबाई यांच्या भेटीचे वर्णन नामदेवांनी काव्यमय भाषेत केले आहे.

मोतियांचा चुरा फेकीला अंबरी ।

विजूचिया परी कीळ झाले ॥

जरी पितांबरे नेसवली नभा

चैतन्याचा गाथा निळ बिंदू

तळीपरी परसे शुन्यकार झाले ।

सर्वांची ही पिले नाचू लागे

कडकडोनि विज निमाली ठायींचे ठायी ।

भेटली मुक्ताबाई गोरोबाला ॥

वरील संत नामदेवांच्या अभंगांची भाषा ही मनोहारी भाषा आगळ्या वेगळ्या तेजाने अधिकच उठावदार दिसू लागते.

संतवाङ्मयाने भाषेला, समाजाला तत्त्वज्ञान सांगितले, सन्मार्ग दाखविला इष्ट-अनिष्ट काय ते सांगितले, प्रेरणा दिली या सोबतच भाषेचे वैभवही वाढविलं. हे सगळं लोकभाषेतून मांडल्यामुळे सामान्य माणसांपर्यंत जाऊ शकले.

संत एकनाथ :

संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांच्या नंतरचा जवळपास दोन शतकांच्या काळातील काळ म्हणजे 'संत एकनाथांचा काळ' यांच्या प्रभावामुळे संत वाङ्मयाची परंपरा चालू झाली. याच काळात मराठीमध्ये अध्यात्मविषयक ग्रंथांची रचना सुरू झाली. संत एकनाथांनी भागवत एकादश, स्कंध, रामायण यासारख्या संस्कृतपंचुर ग्रंथांची रचना मराठीतून केली. धर्मनिरूपणासाठी लोकभाषेचा वापर केला.

‘संस्कृत वाणी देवे केली

प्राकृत तरी चोरोपासोनि झाली?’

या प्रश्नातून त्यांनी मराठी भाषेचा अभिमान अतिशय जोरकसपणे व्यक्त झालेला आहे. भागवतटीकेतून त्यांनी ज्ञान, योग, कर्म, नीती यापेक्षाही भक्ती कशी श्रेष्ठ आहे, हे पटवून दिले. डॉ. अ. ना. देशपांडे म्हणतात की, “प्रतिपाद्य विषय श्रोत्यांच्या, वाचकांच्या मनावर ठसविण्यासाठी वाणीत लेखणीचे गुण लागतात ते नाथभागवतात निःसंदेह प्रकट झालेले आहेत. नाथांच्या विवेचनात गांभीर्य आहे, ओघ आहे, पुनरुक्ती आहे; पण त्याचा उपयोग प्रतिपादनाचा प्रभाव वाढविण्यासाठी झालेला आहे. विवेचनात रूक्षता नाही, रसवत्ता, समर्पक अलंकाराच्याद्वारे प्रकट होणारी कल्पकता, भाषाशैलीतील प्रगल्भता आणि व्यक्तिचित्रणातील कुशलता व्यक्त झालेली आहे.”

रेखाटन कौशल्य संत एकनाथांच्या भागवतटीकेचे महत्त्वाचे विशेष आहे. उपमा, रूपक, दृष्टांतातील अलंकार योजनेमुळे त्यांच्या वर्णनातील अर्थबोधाला प्रसन्नता आलेली आहे. संत

एकनाथांच्या भाषाशैलीविषयी अ. ना. देशपांडे म्हणतात की, “नाथांच्या भागवतातली भाषाशैली ही एखाद्या घरंदाज घराण्यातील प्रौढ व पोक्त गृहिणीसारखी आहे. अध्यात्मनिरूपणाला पोषक अशीच तिची एकंदर गंभीर घडण आहे. नाथांच्या भाषाशैलीच्या सामर्थ्याचा सहज साक्षात्कार होईल अशी कितीतरी वर्णने त्यांच्या भागवतात विखुरलेली आहेत.” त्यांच्या भाषेतला हा आवेश लोककल्याणाच्या अत्यांतिक तळमळीचा स्वाभाविक परिणाम आहे. लोकभाषेतील नाथांच्या ‘भागवतटीका’, ‘रुक्मिणी स्वयंवर’ आधी सर्व कथात्मक वाङ्मयाचा उपयोग कथाकारांना झालेला आहे. ‘भागवत रामायण’ या ग्रंथातील आख्याने संत एकनाथांनी तन्मयपणे आणि रसाळपणे हाताळलेली आहेत. ज्ञानेश्वराची भावंडे, संत नामदेव, गोरा कुंभार, सावता माळी, चोखा महार या संतांच्या चरित्रकथाही त्यांनी रेखाटले आहेत. गौळणी, विरहिणी लिहिताना गोकुळाचे सौंदर्य ते उभे करतात. संत एकनाथ हे लोकाभिमुख होते. त्यांनी भक्ती आणि मूल्यांचा प्रचार केला. सर्व धर्मांच्या, जातीच्या लोकांशी त्यांचा परिचय होता. त्यामुळे त्यांना जे रुचेल-पचेल त्या प्रकारच्या वाङ्मयाची निर्मिती केली आहे. त्यांची भाष्यपद्धती, आख्यानपद्धती थट्टा, विनोद, उपरोध, अतिशयोक्ती इत्यादींच्या साह्याने ते संसारऐक्याची याची मर्म शोधतात. संत एकनाथांच्या भारुडांची व्यापकता फार मोठी आहे. त्यामध्ये नाट्यात्मकता, रूपकात्मकता, द्विमुखता, दैवस्तुनिपरता, टीकात्मकता, उपदेशपरता, विनोदपरता, दोषदर्शनपरता, उपहासात्मकता, अध्यात्मिकता, प्रसादिकता, नीतिपरता, कुटात्मकता हे सर्व विशेष दिसून येतात. त्यांच्या भारुडाच्या भाषेची ती वैशिष्ट्ये आहेत.

सत्वर पाव गे मला |

भवानी आई रोडगा वाहीन तुला ||

मला दादला न लगे बाई |

तमोगुण मागे सारा |

सत्वगुण लावा अंगारा ||

अशी अनेक भारुडे अत्यंत लोकप्रिय झालेली आहेत. ती लोकजीवनाशी निगडित असून त्यातून जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडते. एकंदरीतच संत एकनाथांच्या नाट्यात्मक आणि नाट्यगीतात्मक भाषाशैलीने ती जिवंत आणि प्रत्ययकारी झालेली आहेत. संत एकनाथांनी आपल्या भारुडातून समाजातील अनेक दुर्गुणांवर, विसंगतीवर, कर्मठपणावर, भेदाभेदांवर, अंधश्रद्धेवर प्रहार केलेला आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम यांनी त्यांच्या साहित्यासाठी लोकभाषा स्वीकारली. एवढेच नाही तर त्यामधून रूपक, उपमा, प्रतिक, दृष्टांताची समर्पक योजना करून आध्यात्मिक आणि सामाजिक अनुभव मांडले आहेत.

संत तुकाराम :

संत परंपरेतील विद्रोही संत म्हणून संत तुकारामांचा उल्लेख केला जातो. 'बुडती हे जन न देखावे डोळा | म्हणूनी कळवळा येत असे ||' असे म्हणणारे संत तुकारामांना लोक कल्याणाची प्रचंड तळमळ होती. ते जीवनभर आत्मोद्धारासोबतच लोकोद्धारासाठीही ही जगले. त्यांच्या अभंगरचनेचे स्वरूप लक्षात घेतले म्हणजे याची खात्री पटते. त्यांच्या अभंगांवर संत नामदेवांचा प्रभाव जाणवतो. म्हणून संत तुकाराम म्हणतात की,

नामदेवे केले स्वप्रामाजी जागे ।

सवे पांडुरंगे येवूनिया ॥

सांगितले काम करावे कवित्व ।

वाऊगे निमित्त बोलो नको ॥

आणि संत तुकारामांनी अभंग रचना करण्यास सुरुवात केली.

‘तुका म्हणे होय मनाशी संवाद

आपला चि वाद आपणांसि ।’

असा मनाशी संवाद सुरू झाला आणि ‘तुका म्हणे झरा । आहे मुळचाचि खरा’, ‘अंतरीचे धावे । स्वभावे बाहेरी ॥ असे म्हणून अंतःकरणातील बोल अनुभवाच्या रूपाने अभिव्यक्त करून जणू सामान्यांचा मनाचा ठाव घेतला. म्हणून त्यांचे अभंग म्हणजे लेखनगर्भ आणि आत्मनिष्ठतेच्या साक्षात्कार आहेत. त्यांच्या अभंगात उत्स्फूर्तता आहे, सहजरम्यता आहे, बहुगर्भता आहे, माधुर्य आहे तसेच त्यांच्यात प्रसादिकता असून त्यांचे अभंग एक औचित्यपूर्ण रचना आहे. डॉ. स. ग. मालशे यांचे मत विचारात घेता ते म्हणतात की, “संत तुकारामांच्या व्यक्तिमत्त्वातील गुणवैशिष्ट्यांमुळे ती समाजाशी एकजीव झाली. त्यांचे आत्मनिवेदन केवळ तुकारामांचे राहत नाही तर ते अवघ्या समाजाचे ठरते. मराठी भाषेचा अभिमान, अस्मिता बाळगून साहित्य निर्मितीसाठी सर्व संतांनी तिचा स्वीकार केला; पण तुकारामांची भाषा जनसामान्यांच्या भाषेचे, लोकभाषेचे सौंदर्य घेऊन आली. तुकारामांच्या भाषाशैलीत आणि शब्दभांडारात विलक्षण समावेशकता आहे. व्यक्तीची मानव संकल्पना जितकी व्यापक तितकी त्याची भाषा आणि काव्य संकल्पना ही व्यापक असते.”

संत तुकारामांचे अभंगरचनेत चरण, अर्धचरण, शब्दप्रयोग, भाषाप्रयोग, समाजरचनेशी एकरूप झालेले आहेत. त्यांच्या काही अभंग रचनेतून म्हणींचा प्रत्यय येतो. जसे. 'नाही निर्मळ जीवन, काय करील साबण', 'असाध्य ते साध्य करिता खाचारू तुका म्हणे', 'निश्चयाचे बळ तुका म्हणे तेचि फळे', 'दया, क्षमा, शांती तेथे देवाची वस्ती', 'जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपुले', 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती', 'शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी', 'आलिया भोगासी असावे सादर' अशा प्रकारची अनेक सुभाषिते मराठी भाषेत आणि मराठी माणसांच्या मनात एकजीव झालेली आहेत. संत तुकारामांनी अनुभवातून जीवनाचे चिंतन केलेले आहे. सत्य, शिव, सुंदर अनिती विषयीची प्रचंड चिड, नीतीची ओढ यामुळेच त्यांचे अभंग उत्कटपणे व्यक्त होतात.

'पाण्यातील मासा झोप घेई कैसा

जावे त्यांच्या वंशा तेव्हा कळे'

यासारख्या अभंगातून त्यांची काव्यात्मकवृत्ती आणि कुशाग्रबुद्धी जाणवते. त्यांच्या अभंगातून येणारी यमके, अनुप्रास आणि स्वरसाम्य अशा सगळ्याच गोष्टी अर्थपूर्ण अभिव्यक्ती घेऊन येतात. संत तुकारामांच्या अभंगातील काव्यगर्भता अतिशय उत्कटपणे दिसून येते. 'सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी', 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग', 'आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने' यासारखी शब्दयोजना भाषेचे सौंदर्य वाढविताना दिसून येते.

'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती', 'अणुरेणुया थोकडा तुका आकाशाएवढा', 'धर्म रक्षणासाठी करणे आटी आम्हासी' असे सांगून शेवटी 'उरलो उपकारापुरता' असे जीवनाचे उद्दिष्ट स्पष्ट करतात. यावरून त्यांच्या अभंगातील भाषेचे औचित्यपूर्ण स्वरूप स्पष्ट होते. संत तुकाराम

आपले सगळे अनुभव सहजतेने व परिणामकारकपणे मांडतात. त्यांच्या अनेक अभंगातून चित्रमयता दिसते.

संत रामदास :

मध्ययुगीन मराठी साहित्यात प्रामुख्याने ज्ञानेश्वर ते रामदास अशा पाच संत मंडळींचा उल्लेख केला जातो. भाषा सौंदर्याच्या दृष्टीने संत रामदासांच्या साहित्याचे महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांची प्रार्थनापदे, निसर्गपदनिषदे यामधून उत्कटभाव, जिव्हाळा, माधुर्य या गुणांचे दर्शन होते.

‘नसे अंधाराया नसे पांघराया |

नसे धाम ना दृढ छाया निजाया |

नसे अन्न खाया नसे रम्य जाया |

वृथा सीन संसार कर्ती रडाया ||’

अशी संसाराचे चित्रण वर्णन करून त्यांनी यशस्वी संसाराचे वर्णन केले आहे. अध्यात्मातील उन्नतीच्या दृष्टीने संत रामदासांनी दासबोधामध्ये माणसांच्या आध्यात्मिक उन्नतीच्या दृष्टीने उपदेश दिलेला आहे.

‘ग्रंथा नाम दास बोध | गुरु शिष्यांचा संवाद |

येथे बोलिला विशद | भक्तिमार्ग ||’

दासबोधा मध्ये गुरु-शिष्यांचा संवाद असून त्यामध्ये भक्ती योग सांगितलेला आहे. सर्वस्वी भगवंतांची प्रीती करावी, उपासना करावी असा त्यांनी उपदेश केलेला आहे.

संत रामदासांची रचना ही छंददोषरहित असून वृत्तरचनेतील नीटसपणा आणि शुद्धता याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले असले; तरी पुढे यांचे मत विचारात घ्यावे लागेल. ते म्हणतात की, “त्या काव्याचे स्वरूप वेगळे आहे. लौकिकावेगळे आहे. रोकडे बोल, रोखठोकपणे बोलणे हा तिचा मनोधर्म आहे. वक्रोक्ती तिला अवगत नाही. ध्वनी ती जाणत नाही. ही कविता रचना कवीप्रमाणे सरळ आणि समर्थ आहे. एकंदरीतच संत रामदासांच्या दासबोधातील भाषा ही अगदी सुबोध आहे. सामान्यतः प्रचलित नसलेल्या अशा संस्कृत शब्दापासून ही भाषा अलिप्त आहे. जनतेला सन्मार्गाला लावण्यासाठी जो उपदेश करावयाचा तो सहज समजेल अशा भाषेतच त्यांनी सांगितला आहे. असे असले तरीही ती भाषा अर्थवाही भाषा आहे. ‘करुणाष्टका’ मधील त्यांच्या भाषेला अर्थपूर्णता लाभलेली आहे. संत रामदासांचे काव्यनिर्मिती करणे प्रयोजन नसले तरीही ‘उत्कट, भव्य तेची घ्यावे’, ‘सामर्थ्य आहे चळवळीचे’, ‘मराठा तितका मेळवावा’, ‘महाराष्ट्र धर्म वाढवावा’ अशी आशयसंपन्न रचना त्यांनी केली. त्यातील नादमयता विलक्षण वेधक आहे, उत्कटभाव व्यक्त करणारी आहे. अशाप्रकारे स्वामी चक्रधरापासून ते संत रामदासांपर्यंत, संतवाङ्मयातील संतांच्या निवडक अभंगांच्या आधारे भाषेचे सौंदर्य आणि भाषाभिव्यक्तीचे स्वरूप थोडक्यात वरील विचारावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

- १) डॉ. कोलते वि. भी. - मराठी संतांचे सामाजिक कार्य
- २) देशपांडे अ. ना. - प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
- ३) सुंठणकर बा. रं. - महाराष्ट्रीय संत मंडळीचे ऐतिहासिक कार्य,
लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई.
- ४) डॉ. तुळपुळे श. गो. - पाच संतकवी, प्रकाशक, श. गो. तुळपुळे, प्रथम आवृत्ती
- ५) धोंड म. वा. - ऐसा विटेवरी देव कोठे, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
- ६) डॉ. पठाण यु. म. - मध्ययुगीन संत : काही आयाम, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ७) डॉ. मालशे स. ग. - संतर्पण, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.